

# Spis treści

Wstęp .....	13
-------------	----

## CZĘŚĆ I

### Uwarunkowania rozwoju kompetencji emocjonalnych i społecznych

<b>1. Domowe środowisko społeczne a rozwój bazowych kompetencji emocjonalnych w dzieciństwie .....</b>	<b>29</b>
1.1. Wprowadzenie .....	29
1.2. Charakterystyka kompetencji emocjonalnych .....	30
1.2.1. Charakterystyka ogólna bazowych kompetencji emocjonalnych ....	30
1.2.2. Wyrażanie emocji jako bazowa kompetencja emocjonalna .....	31
1.2.3. Rozpoznawanie emocji jako bazowa kompetencja emocjonalna ....	33
1.2.4. Funkcje wyrażania i rozpoznawania emocji .....	34
1.3. Społeczne środowisko domowe a kształtowanie się bazowych kompetencji emocjonalnych w dzieciństwie .....	36
1.3.1. Właściwości środowiska domowego a różnice indywidualne między dziećmi .....	36
1.3.2. Funkcjonalne i dysfunkcjonalne środowisko rodzinne a rozwój kompetencji emocjonalnych .....	38
1.4. Znaczący inni a nabywanie umiejętności wyrażania i rozpoznawania emocji .....	40
1.4.1. Rodzeństwo i inni krewni jako osoby znaczące dla dziecka a nabywanie bazowych kompetencji emocjonalnych .....	40
1.4.2. Rodzinne uwarunkowania tworzenia się u dziecka wiedzy o emocjach .....	42
1.5. Relacja z rodzicami jako czynnik chroniący lub zagrażający w rozwoju bazowych kompetencji emocjonalnych .....	45
1.5.1. Rozwój emocjonalny w kontekście wczesnych relacji matka – dziecko .....	45

1.5.2. Styl wychowania a kształtowanie się bazowych kompetencji emocjonalnych .....	49
1.6. Podsumowanie .....	53
<b>2. Wczesnodziecięce doświadczenia interpersonalne jako wyznacznik jakości relacji społecznych dziecka .....</b>	<b>55</b>
2.1. Wprowadzenie .....	55
2.2. Potrzeba kontaktu emocjonalnego i więzi z innymi jako potrzeba uniwersalna .....	57
2.2.1. Istota i dynamika kontaktu emocjonalnego .....	57
2.2.2. Fazy rozwoju potrzeby kontaktu emocjonalnego .....	60
2.2.3. Konsekwencje zaspokojenia i niezaspokojenia potrzeby kontaktu emocjonalnego dziecka .....	63
2.3. Relacja przywiązania we wczesnym dzieciństwie jako matryca relacji społecznych .....	64
2.3.1. Relacja przywiązania – etapy kształtowania się .....	64
2.3.2. Wzorce przywiązania oraz ich przejawy .....	70
2.3.3. Konsekwencje różnych typów przywiązania dla relacji dziecka z rówieśnikami i dorosłymi .....	72
2.4. Sieć domowych interakcji społecznych dziecka a jego funkcjonowanie ...	76
2.4.1. Złożoność sieci interakcji społecznych w środowisku domowym ...	76
2.4.2. Dziecko jako aktywny uczestnik interakcji społecznych .....	80
2.4.3. Interakcja w relacji dziecko – dorosły: dwukierunkowość i naprzemiennność wpływów .....	83
2.4.4. Relacje interpersonalne dziecka i ich konsekwencje dla rozwoju społecznego .....	86
2.5. Podsumowanie .....	89
<b>3. Domowe środowisko społeczne a dziecięca teoria umysłu: konsekwencje dla rozumienia reguł społecznych .....</b>	<b>91</b>
3.1. Wprowadzenie .....	91
3.2. Dziecięca teoria umysłu .....	92
3.2.1. Początki teorii umysłu u dzieci .....	92
3.2.2. Rola języka w rozwoju dziecięcej teorii umysłu .....	95
3.2.3. Teoria umysłu a funkcje wykonawcze .....	98
3.3. Społeczne uwarunkowania rozwoju wiedzy o umyśle .....	100
3.3.1. Główne aspekty interakcji rodzinnych .....	100
3.3.2. Rodzicielstwo i styl komunikacji w rodzinie .....	102
3.3.3. Rola rodzeństwa w rozwoju dziecięcej teorii umysłu .....	104
3.4. Teoria umysłu a umiejętność współpracy dziecka z innymi .....	106
3.4.1. Teoria umysłu a rozumienie reguł społecznych przez dziecko .....	106
3.4.2. Rola zabawy w udawanie: konsekwencja dla umiejętności współpracy .....	108

3.4.3. Kształtowanie umiejętności współpracy w rodzinie .....	110
3.5. Podsumowanie .....	112
<b>4. Rozwój moralny dziecka jako podstawa kształtowania się świadomości reguł społecznych .....</b>	<b>113</b>
4.1. Wprowadzenie .....	113
4.2. Rozwój moralny na etapie dzieciństwa .....	114
4.2.1. Początki rozwoju moralnego dziecka .....	114
4.2.2. Etapy rozwoju moralnego według koncepcji Lawrence'a Kohlberga .....	114
4.2.3. Moralność dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym .....	117
4.3. Etapy rozwoju moralnego dziecka a regulacja zachowania .....	120
4.3.1. Rola relacji społecznych w rozwoju regulacji zachowania i rozwoju moralnym .....	120
4.3.2. Rozwój regulacji zachowań: od regulacji zewnętrznej do wewnętrznej .....	121
4.3.3. Etapy rozwoju moralnego dziecka a zmiany w sposobie regulacji zachowania .....	123
4.4. Poziom rozwoju moralnego a funkcjonowanie w społeczeństwie .....	126
4.4.1. Świadomość reguł społecznych w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym .....	126
4.4.2. Etapy rozwoju moralnego a gotowość do refleksji nad regułami życia społecznego .....	129
4.4.3. Czynniki sprzyjające i czynniki ryzyka w procesie rozwoju moralnego dziecka .....	132
4.5. Podsumowanie .....	136

## **CZĘŚĆ II**

### **Program badań**

<b>1. Problem i plan badań .....</b>	<b>141</b>
1.1. Wprowadzenie .....	141
1.2. Badane zmienne .....	141
1.3. Problemy i hipotezy badawcze .....	143
1.4. Plan i etapy badań .....	147
1.4.1. Plan badań .....	147
1.4.2. Badania prepiłotażowe .....	147
1.4.3. Badania pilotażowe I .....	149
1.4.4. Badania pilotażowe II .....	150
1.4.5. Badania właściwe .....	150
1.5. Organizacja badań .....	151
1.6. Plan analizy statystycznej .....	152

<b>2. Narzędzia badań i procedura badania</b> .....	155
2.1. Opis badania .....	155
2.2. Materiał testowy .....	156
2.2.1. Materiał testowy 1: historyjki obrazkowe .....	156
2.2.2. Materiał testowy 2: fotografie twarzy wyrażających emocje .....	157
2.3. Instrukcja dla badacza .....	157
2.4. <i>OKKEiS – Obserwacyjny Kwestionariusz Kompetencji Emocjonalnych i Społecznych</i> .....	158
2.4.1. Źródła wskaźników kompetencji emocjonalnych i społecznych ....	158
2.4.2. Konstrukcja kwestionariusza .....	159
2.4.3. Rzetelność kwestionariusza .....	160
2.4.4. Administracja kwestionariusza .....	163
2.4.5. Obliczanie wyników i interpretacja .....	163
2.5. <i>AAD – Ankieta Aktywności Dziecka</i> dla rodziców .....	165
2.6. Organizacja miejsca badania i procedura badania .....	165
2.7. Czas wykonania zadań .....	166
2.7.1. Czas wykonania zadań: różnice międzyklasowe .....	166
2.7.2. Czas wykonania zadań: różnice związane z wiekiem .....	172
2.7.3. Czas wykonania zadań: różnice związane z płcią .....	174
2.7.4. Czas wykonania zadań: różnice związane ze środowiskiem .....	175
2.7.5. Podsumowanie .....	177
<b>3. Uczestnicy badania – opis badanych grup</b> .....	181
3.1. Zasady doboru uczestników badań .....	181
3.2. Charakterystyka badanej grupy uczniów .....	181
3.2.1. Uwagi ogólne .....	181
3.2.2. Miejsce zamieszkania rodzin badanych uczniów .....	182
3.2.3. Wiek, klasa (poziom edukacji) i płeć badanych uczniów .....	182
3.2.4. Wykształcenie rodziców badanych uczniów .....	184
3.2.4.1. Poziom wykształcenia matek i ojców .....	184
3.2.4.2. Wykształcenie matek a wykształcenie ojców .....	186
3.2.4.3. Zgodność poziomu wykształcenia matek i ojców .....	189
3.2.4.4. Poziom wykształcenia matek i ojców: różnice środowiskowe	190
3.2.4.5. Zgodność poziomu wykształcenia matek i ojców: różnice środowiskowe .....	193
3.2.4.6. Podsumowanie .....	195
3.2.5. Liczba dzieci w rodzinach badanych uczniów .....	196
3.2.6. Historia edukacji instytucjonalnej w wieku przedszkolnym .....	197
3.2.7. Kontakty badanych uczniów z instytucjami edukacyjnymi w wieku przedszkolnym .....	200
3.2.8. Kontakty badanych uczniów z dorosłymi .....	204
3.2.9. Kontakty badanych uczniów z innymi dziećmi .....	208

3.2.10. Formy spędzania czasu wolnego przez badanych uczniów .....	214
3.3. Podsumowanie .....	217

## **CZĘŚĆ III**

### **Wyniki badań**

<b>1. Zróźnicowanie kompetencji emocjonalnych dzieci a płeć, wiek i poziom edukacji .....</b>	<b>223</b>
1.1. Wprowadzenie .....	223
1.2. Różnice między chłopcami a dziewczynkami .....	223
1.3. Różnice między dziećmi z kolejnych roczników .....	227
1.4. Różnice między klasami (poziomami edukacji) .....	232
1.5. Podsumowanie .....	237
<b>2. Zróźnicowanie kompetencji emocjonalnych dzieci a środowisko i wykształcenie rodziców .....</b>	<b>239</b>
2.1. Wprowadzenie .....	239
2.2. Miejsce zamieszkania rodziny a kompetencje emocjonalne dzieci .....	239
2.3. Wykształcenie rodziców a kompetencje emocjonalne dzieci .....	244
2.3.1. Poziom wykształcenia matki i ojca a poziom i profil kompetencji emocjonalnych dziecka .....	244
2.3.2. Zgodność poziomu wykształcenia matki i ojca a poziom i profil kompetencji emocjonalnych dziecka .....	250
2.3.3. Niezgodność poziomu wykształcenia matki i ojca a poziom i profil kompetencji emocjonalnych dziecka .....	252
2.4. Podsumowanie .....	254
<b>3. Zróźnicowanie kompetencji społecznych dzieci a płeć, wiek i poziom edukacji .....</b>	<b>257</b>
3.1. Wprowadzenie .....	257
3.2. Płeć jako czynnik różnicujący poziom kompetencji społecznych .....	257
3.2.1. Różnice w poziomie kompetencji społecznych chłopców i dziewczynek .....	257
3.2.2. Zróźnicowanie wyników w grupie chłopców i dziewczynek .....	260
3.3. Różnice między dziećmi z kolejnych roczników .....	262
3.3.1. Poziom kompetencji społecznych a wiek .....	262
3.3.2. Zróźnicowanie poziomu kompetencji społecznych w grupach wiekowych .....	267
3.3.3. Wiek jako czynnik różnicujący poziom kompetencji społecznych ..	268
3.4. Różnice między klasami (poziomami edukacji) .....	271
3.4.1. Poziom kompetencji społecznych a poziom edukacji (klasa) .....	271

3.4.2. Zróżnicowanie poziomu kompetencji społecznych wewnątrz klas .....	273
3.4.3. Poziom edukacji (klasa) jako czynnik różnicujący poziom kompetencji społecznych .....	274
3.5. Podsumowanie .....	276
<b>4. Zróżnicowanie kompetencji społecznych dzieci a środowisko i wykształcenie rodziców .....</b>	<b>279</b>
4.1. Wprowadzenie .....	279
4.2. Miejsce zamieszkania rodziny a kompetencje społeczne dzieci .....	279
4.3. Wykształcenie rodziców a kompetencje społeczne dzieci .....	286
4.3.1. Poziom wykształcenia matki i ojca a poziom i profil kompetencji społecznych dziecka .....	286
4.3.2. Zgodność poziomu wykształcenia matki i ojca a poziom i profil kompetencji społecznych dziecka .....	293
4.3.3. Niezgodność poziomu wykształcenia matki i ojca a poziom i profil kompetencji społecznych dziecka .....	296
4.4. Podsumowanie .....	300
<b>5. Profile kompetencji emocjonalnych i społecznych dzieci: wnioski z badań .....</b>	<b>303</b>
5.1. Wprowadzenie .....	303
5.2. Interakcja wieku (rok urodzenia) i poziomu edukacji (klasy) a poziom kompetencji emocjonalnych .....	304
5.2.1. Związek poziomu kompetencji emocjonalnych z przynależnością do grup wiekowo-klasowych .....	304
5.2.2. Podobieństwa i różnice między grupami klasowymi i wiekowymi pod względem poziomu kompetencji emocjonalnych .....	308
5.2.3. Profile kompetencji emocjonalnych grup klasowych i grup wiekowych	311
5.2.4. Wnioski z badań .....	313
5.3. Interakcja wieku (rok urodzenia) i poziomu edukacji (klasy) a poziom kompetencji społecznych .....	313
5.3.1. Związek poziomu kompetencji społecznych z przynależnością do grup wiekowo-klasowych .....	313
5.3.2. Podobieństwa i różnice między grupami klasowymi i wiekowymi pod względem poziomu kompetencji społecznych .....	319
5.3.3. Profile kompetencji społecznych grup klasowych i grup wiekowych ...	323
5.3.4. Wnioski z badań .....	325
5.4. Profile kompetencji emocjonalnych i społecznych: grupy ryzyka .....	326
5.4.1. Profile kompetencji emocjonalnych i ich uwarunkowania .....	326
5.4.2. Profile kompetencji społecznych i ich uwarunkowania .....	330
5.4.3. Wnioski z badań .....	331
5.5. Podsumowanie .....	333

<b>Załączniki</b> .....	337
Załącznik 1 .....	339
Tabela 1. Rzetelność dziewięciu skal (42 pozycje) kwestionariusza dotyczących kompetencji emocjonalnych według współczynnika $\alpha$ -Cronbacha ( $n = 531$ ) .....	340
Tabela 2. Rzetelność szesnastu skal (61 pozycji) kwestionariusza dotyczących kompetencji społecznych według współczynnika $\alpha$ -Cronbacha ( $n = 531$ ) .....	342
Załącznik 2 .....	345
Tabela 1. Rzetelność sześciu zagregowanych skal (42 pozycje) kwestionariusza dotyczących kompetencji emocjonalnych według współczynnika $\alpha$ -Cronbacha ( $n = 531$ ) .....	346
Tabela 2. Rzetelność sześciu zagregowanych skal (61 pozycji) kwestionariusza dotyczących kompetencji społecznych według współczynnika $\alpha$ -Cronbacha ( $n = 531$ ) .....	348
Załącznik 3 .....	351
Tabela 1. Czas wykonania zadań w zależności od poziomu edukacji (klasy) ( $n_{og} = 528$ ; $bd = 3$ ; ANOVA) .....	352
Tabela 2. Czas wykonania zadań w zależności od wieku (roku urodzenia) ( $n_{og} = 528$ ; $bd = 3$ ; ANOVA) .....	354
Tabela 3. Czas wykonania zadań w zależności od środowiska (miejsca zamieszkania) ( $n_{og} = 528$ ; $bd = 3$ ; ANOVA) .....	356
Załącznik 4 .....	359
Tabela 1a. Kompetencje emocjonalne: wartości średniej arytmetycznej ( $M$ ) i odchylenia standardowego ( $SD$ ) w ośmiu porównywanych grupach „rocznik $\times$ klasa” (wyniki standaryzowane $z$ ; $n = 518$ ) .....	360
Tabela 1b. Poziom kompetencji emocjonalnych: istotność różnic między ośmioma grupami „rok urodzenia $\times$ poziom edukacji” (ANOVA; $n_{og} = 518$ ) .....	362
Tabela 1c. Kompetencje emocjonalne: istotność różnic między kolejnymi parami grup „rok urodzenia $\times$ poziom edukacji” ( $n_{og} = 518$ ; test $t$ -Studenta; $p \leq 0,05$ ; współczynnik korelacji punktowo dwuseryjnej $r$ jako wskaźnik wielkości efektu) .....	364
Tabela 2a. Kompetencje społeczne: wartości średniej arytmetycznej ( $M$ ) i odchylenia standardowego ( $SD$ ) w ośmiu porównywanych grupach „rocznik $\times$ klasa” (wyniki standaryzowane $z$ ; $n = 518$ ) .....	366
Tabela 2b. Poziom kompetencji społecznych: istotność różnic między ośmioma grupami „rok urodzenia $\times$ poziom edukacji” (ANOVA; $n_{og} = 518$ ) ...	369

Tabela 2c. Kompetencje społeczne: istotność różnic między kolejnymi parami grup „rok urodzenia × poziom edukacji” ( $n_{og} = 518$ ; test $t$ -Studenta; $p \leq 0,05$ ; współczynnik korelacji punktowo dwuseryjnej $r$ jako wskaźnik wielkości efektu) . . . . .	371
Tabela 3a. Poziom kompetencji emocjonalnych w ośmiu grupach porównawczych „rok urodzenia × poziom edukacji”: różnice związane ze środowiskiem (wartości z średniej arytmetycznej, $n_{og} = 531$ , $bd = 13$ ) . . . . .	375
Tabela 3b. Poziom kompetencji społecznych w ośmiu grupach porównawczych „rok urodzenia × poziom edukacji”: różnice związane ze środowiskiem (wartości z średniej arytmetycznej, $n_{og} = 531$ , $bd = 13$ ) . . . . .	377
<b>Bibliografia</b> . . . . .	381